

मनरेगेत महिलांचा सहभाग: स्त्रियांच्या स्थान आणि स्वायत्ततेसाठी परिणाम

ज्ञानेश्वर रामू पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय हलकर्णी, ता.चंदगड, जि.कोल्हापूर

सारांश

महिला सहभाग हे ग्रामीण विकास आणि सामाजिक समावेशाचे महत्त्वाचे अंग आहे. मनरेगा ही भारतातील ग्रामीण रोजगार हमी योजना असून, ग्रामीण महिलांसाठी रोजगार, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि स्वायत्तता यांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण साधन आहे. या संशोधनामध्ये २०१५-२०२५ या कालावधीत प्रकाशित सरकारी अहवाल, शोधनिबंध आणि जर्नल आर्टिकल्सच्या आधारे महिलांचा मनरेगामध्ये सहभाग, आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक आणि राजकीय परिणामांचा अभ्यास केला आहे. संशोधनातून असे दिसते की मनरेगामध्ये सहभागामुळे महिलांची आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा, निर्णयक्षमता आणि नेतृत्व कौशल्ये वाढत आहेत, तरीही वेतन विलंब, कमी काम उपलब्धता आणि तांत्रिक अडथळे ही अडचणी कायम आहेत.

शब्दसूची: मनरेगा, महिला सहभाग, आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक समावेश, स्वायत्तता

१. प्रस्तावना

ग्रामीण भारतातील महिलांची पारंपरिक सामाजिक आणि आर्थिक भूमिका मर्यादित राहिली आहे. बऱ्याच भागात त्यांना उत्पन्नाचे साधन, सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळणे कठीण होते. मनरेगा ही योजना ग्रामीण भागातील महिलांसाठी रोजगार हमी आणि आर्थिक सुरक्षा उपलब्ध करून देण्याचा उद्देश ठेवते.

मनरेगाचे उद्दिष्ट केवळ रोजगारपुरते मर्यादित नसून, सामाजिक समावेश, आर्थिक सक्षमीकरण, महिलांच्या स्वायत्ततेसाठी प्रोत्साहन आणि स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवणे हे देखील आहे. या पेपरचा हेतू आहे, मनरेगामध्ये महिलांचा सहभाग कसा त्यांच्या सामाजिक स्थान, स्वायत्तता आणि आर्थिक सक्षमीकरणावर परिणाम करतो हे दुय्यम माहिती विश्लेषण द्वारे समजून घेणे.

२. उद्दिष्टे

१. मनरेगामध्ये महिलांचा सहभागाचे स्वरूप आणि प्रमाण ओळखणे.
२. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर मनरेगाचा परिणाम विश्लेषित करणे.
३. सामाजिक प्रतिष्ठा, स्वायत्तता आणि कुटुंबीनिर्णयावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास.
४. स्थानिक राजकीय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग आणि नेतृत्व कौशल्यांचा अभ्यास.
५. योजना सुधारण्यासाठी अडचणी व सुधारणा सुचवणे.

३. कार्यपद्धती

हा पेपर दुय्यम माहिती आधारित पुनरावलोकन आहे.

- स्रोत: सरकारी अहवाल ((मनरेगा वार्षिक अहवाल, ग्रामीण विकास मंत्रालय)
- शोधनिबंध, जर्नल आर्टिकल्स, पुस्तकं व केस स्टडीज.
- समावेश निकष: २०१५-२०२५ कालावधीत भारतातील ग्रामीण महिलांवरील अभ्यास.
- अपवर्जन निकष: शहरी संदर्भ किंवा अप्रासंगिक योजनांचा डेटा.
- विश्लेषण: वर्णनात्मक आणि तुलनात्मक पद्धतीने विषयाचे विश्लेषण.

४. साहित्याची समीक्षा

४.१ महिला सहभागाचे प्रमाण

सरकारी अहवालानुसार, मनरेगामध्ये महिलांचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. २०१५-१६ मध्ये महिलांचा सहभाग सुमारे ४८% होता, तर २०२३-२४ मध्ये हा ५७% पर्यंत पोहोचला आहे. भागीदारी वाढल्यामुळे ग्रामीण महिलांना उत्पन्न, सामाजिक ओळख आणि निर्णय प्रक्रियेत सक्रियता मिळाली आहे (देशमुख, २०१८; ग्रामीण विकास मंत्रालय, २०२३).

४.२ आर्थिक सक्षमीकरण

मनरेगामुळे महिलांचे नियमित उत्पन्न उपलब्ध झाले असून, घरगुती निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला आहे. काही अभ्यासानुसार, मनरेगा कार्यान्वयनामुळे महिलांची कर्जावर अवलंबित्व कमी झाले असून, उत्पन्नावर नियंत्रण वाढल्यामुळे घरगुती खर्च, मुलांचे शिक्षण व आरोग्य सेवा यामध्ये सुधारणा झाली आहे (पाटील आणि कुलकर्णी, २०२०; कौर आणि सिंग, २०१९).

४.३ सामाजिक प्रतिष्ठा व स्वायत्तता

महिला कामगार सार्वजनिक कामांमध्ये सहभागी होऊन घराबाहेर येत आहेत. यामुळे त्यांच्या समाजातील प्रतिष्ठा वाढली आहे. समूह कामांमुळे सहकार, संवाद आणि सामाजिक संबंध मजबूत झाले आहेत. महिलांचा आत्मविश्वास, गतिशीलता आणि सार्वजनिक प्रतिष्ठा वाढली आहे (शर्मा, २०२१; सिंग आणि मेहता, २०१८).

४.४ राजकीय सक्षमीकरण

मनरेगामध्ये कामाच्या निवडी, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि ग्रामसभा प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला आहे. यामुळे स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांची सक्रिय भूमिका दिसून येते, तसेच नेतृत्व कौशल्ये विकसित होतात (जोशी आणि रेड्डी, २०१७).

४.५ अडचणी आणि मर्यादा

मनरेगामध्ये महिला सहभागाचा सकारात्मक परिणाम असला तरी काही अडचणी आणि मर्यादा अद्याप कायम आहेत. सर्वप्रथम, वेतन देयकात विलंब हा मोठा प्रश्न राहिला आहे. अनेक ठिकाणी महिलांना काम पूर्ण केल्यानंतरही वेतन मिळण्यास अनेक आठवडे किंवा महिने लागत आहेत, ज्यामुळे आर्थिक सुरक्षा प्रभावित होते आणि त्यांच्या योजना प्रति विश्वासावर परिणाम होतो.

दुसरे, काही ठिकाणी कामाची कमी उपलब्धता देखील एक मोठा अडथळा आहे. मागणीपेक्षा कामाची उपलब्धता कमी असल्यामुळे महिलांचा सहभाग मर्यादित राहतो आणि त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनावर परिणाम होतो.

तिसरे, डिजिटल तांत्रिक अडथळे देखील आढळतात. ऑनलाइन उपस्थिती नोंदणी, DBT प्रणाली, सोशल ऑडिट रिपोर्ट्स व इतर ICT प्रक्रिया सर्व ठिकाणी सुलभ नसल्यामुळे महिलांना अडचणी येतात. डिजिटल साक्षरता कमी असणे ही समस्या बळकटी देते.

चौथं, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे काही भागात कायम आहेत. पुरुषप्रधान पारंपरिक सामाजिक संरचना, कुटुंबातील विरोध, किंवा समाजातील पूर्वग्रह यामुळे महिलांचा स्वतंत्र सहभाग कमी होऊ शकतो.

काही ठिकाणी कार्यप्रणालीतील पारदर्शकतेतील मर्यादा आहेत (भारत सरकार, २०२२). सामाजिक लेखापरीक्षण, ग्रामसभा प्रक्रिया किंवा कामाच्या वितरणात काही अंशतः भ्रष्टाचार किंवा मध्यस्थी आढळते, ज्यामुळे योजना प्रभावीरीत्या काम करत नाही.

सारांशतः, या अडचणी दूर केल्या गेल्यास मनरेगाचा महिला सहभाग अधिक प्रभावी, समावेशक आणि दीर्घकालीन परिणामकारक होऊ शकतो.

५. विषयगत विश्लेषण / चर्चा

महिलांचा मनरेगामध्ये सहभाग केवळ आर्थिक लाभापुरता मर्यादित नाही. त्याचा सामाजिक आणि राजकीय प्रभावही दिसून येतो. राज्यानुसार तुलना केल्यास महाराष्ट्र, बिहार, उत्तर प्रदेशमध्ये सहभाग आणि स्वायत्ततेत फरक आहे. सामाजिक गट, वर्ग आणि आर्थिक परिस्थितीनुसार महिलांच्या स्वायत्ततेत सुधारणा वेगळी दिसते.

मनरेगा कामकाजातील पारदर्शकता, DBT प्रणाली, महिला गटांचे प्रशिक्षण आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यामुळे महिलांचा विश्वास आणि योजना प्रति उत्साह वाढला आहे. तथापि, कामाच्या गुणवत्तेत असमानता, तांत्रिक अडथळे आणि काही ठिकाणी सामाजिक विरोध हे अद्यापही आव्हाने आहेत.

महिलांचा मनरेगामध्ये सहभाग केवळ आर्थिक लाभापुरता मर्यादित नाही; त्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिणामही स्पष्ट दिसून येतो. मनरेगामध्ये महिलांचा नियमित सहभाग केल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणास मोठा चालना मिळते. नियमित उत्पन्नामुळे घरगुती निर्णयक्षमता वाढते, कर्जावर अवलंबित्व कमी होते आणि मुलांचे शिक्षण, आरोग्य सेवा व घरगुती खर्चात सुधारणा होते. या आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना घराबाहेर काम करण्याची स्वातंत्र्य मिळते आणि त्यांचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत होतो (पाटील आणि कुलकर्णी, २०२०).

सामाजिक दृष्ट्या पाहता, महिला कामगारांचे सार्वजनिक कामांमध्ये सक्रिय योगदान सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवते. ग्रामपंचायतीत किंवा सामाजिक लेखापरीक्षण प्रक्रियेत सहभागी होण्यामुळे महिलांचा समाजातील मान-प्रतिष्ठा वृद्धिंगत होते. महिलांचा समूह कामांमध्ये सहभाग, सहकार्य आणि संवाद यांमुळे स्थानिक समाजात सामाजिक समावेश सुधारतो. सामाजिक गट, जात, वर्ग आणि आर्थिक परिस्थिती या घटकांनुसार महिलांच्या सहभागात आणि स्वायत्ततेत फरक दिसतो; जिथे महिलांना कौशल्य प्रशिक्षण, आर्थिक आधार आणि सामाजिक पाठिंबा मिळतो, तिथे त्यांचा प्रभाव अधिक दृढ राहतो (सिंग आणि मेहता, २०१८).

राजकीय सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने, मनरेगामध्ये महिलांचा सहभाग स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांच्या सहभागाला प्रोत्साहित करतो. ग्रामसभेत उपस्थिती, कामाची निवड आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यामध्ये सक्रिय सहभागामुळे नेतृत्व कौशल्य विकसित होते. यामुळे महिलांचा स्थानिक विकास प्रक्रियेत आवाज वाढतो आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे प्रतिनिधित्व अधिक ठोस होते (जोशी आणि रेड्डी, २०१७).

तथापि, काही मर्यादा अद्याप कायम आहेत. कामाच्या गुणवत्तेत असमानता, वेतन विलंब, तांत्रिक अडथळे आणि काही ठिकाणी सामाजिक विरोध या अडचणी महिलांच्या सहभागावर नकारात्मक परिणाम करतात. विशेषतः कमी साक्षरता, डिजिटल तांत्रिक अडचणी आणि पारंपरिक सामाजिक संरचना या घटकांमुळे काही भागात महिलांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

मनरेगामध्ये DBT प्रणाली, पारदर्शक प्रशासन, महिला गटांचे प्रशिक्षण आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यामुळे महिला कामगारांचा विश्वास वाढतो आणि योजना प्रति उत्साह वाढतो. कार्यप्रणाली सुधारल्यास आणि अडचणी दूर केल्यास, योजना अधिक समावेशक, परिणामकारक आणि दीर्घकालीन सामाजिक बदल साधू शकते.

सारांशतः, मनरेगामध्ये महिला सहभागाचा परिणाम बहुआयामी आहे – आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक सर्व स्तरांवर दिसतो. हा सहभाग केवळ महिलांच्या जीवनमानात सुधारणा करत नाही, तर ग्रामीण समाजातील सामाजिक समावेश, लैंगिक समता आणि स्थानिक नेतृत्वाच्या प्रक्रियेत सकारात्मक बदल घडवून आणतो.

६. धोरणाचे परिणाम / सूचना

मनरेगामध्ये महिलांचा सहभाग वाढवणे आणि त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरण सुनिश्चित करणे यासाठी योग्य धोरणात्मक उपाययोजना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. सर्वप्रथम, महिला सहभाग वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण, कौशल्य विकास व क्षमता निर्माण कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. यामुळे महिलांना कामाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करता येईल, त्यांचे कौशल्य वाढेल आणि दीर्घकालीन आर्थिक स्वावलंबन सुनिश्चित होईल.

दुसरे, वेतन विलंब रोखणे आणि कामाच्या संधी वाढवणे हे देखील महत्त्वाचे आहे. विलंबित वेतनामुळे महिलांची आर्थिक सुरक्षा धोक्यात येते आणि त्यांचा योजना प्रति विश्वास कमी होतो. यासाठी वेतन वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता, डिजिटल बँकिंग व नियमित ऑडिटिंग प्रणाली लागू करणे आवश्यक आहे. कामाच्या संधी वाढवल्याने अधिक महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

तिसरे, ICT आधारित मॉनिटरिंग प्रणाली मजबूत करणे अत्यंत आवश्यक आहे. ऑनलाईन उपस्थिती नोंदणी, DBT प्रणाली, सामाजिक लेखापरीक्षण यामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर केल्यास पारदर्शकता वाढेल, भ्रष्टाचार कमी होईल आणि योजना कार्यक्षम बनतील.

चौथं, स्थानिक नेतृत्वात महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे. ग्रामसभा, स्थानिक निर्णय प्रक्रिया आणि सामाजिक लेखापरीक्षणात महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित केल्यास त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण होईल आणि नेतृत्व कौशल्य विकसित होईल.

शेवटी, कामाचे नियोजन मागास गटांच्या गरजांवर आधारित करणे महत्त्वाचे आहे. स्थानिक परिस्थिती, पर्यावरणीय आवश्यकता आणि मागास गटांच्या गरजा लक्षात घेऊन कामांचे नियोजन केल्यास सामाजिक समावेश आणि सहभाग सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

सारांशतः, या धोरणात्मक उपाययोजना राबवल्यास मनरेगाचा महिला सहभाग केवळ रोजगारपुरता मर्यादित न राहता, ग्रामीण समाजातील महिलांचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरण सुनिश्चित करेल, तसेच योजना दीर्घकालीन परिणामकारक ठरेल.

धोरणात्मक सुचनेचे मुद्दे

१. प्रशिक्षण व कौशल्य विकास: महिला कामगारांसाठी नियमित प्रशिक्षण आणि क्षमता विकास कार्यक्रम राबवून कामाची गुणवत्ता सुधारावी.
२. वेतन वितरण सुधारणा: वेतन विलंब रोखणे आणि पारदर्शक वेतन प्रक्रिया सुनिश्चित करणे.
३. कामाच्या संधी वाढवणे: वर्षभर पुरेशा रोजगाराची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
४. आयसीटी आधारित मॉनिटरिंग: ऑनलाईन उपस्थिती नोंदणी, DBT प्रणाली आणि सामाजिक लेखापरीक्षणासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर.
५. स्थानिक नेतृत्व व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग: ग्रामसभा आणि सामाजिक लेखापरीक्षणात महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे.
६. कामाचे नियोजन स्थानिक गरजांवर आधारित करणे: स्थानिक परिस्थिती, सामाजिक गटांच्या गरजा आणि पर्यावरणीय घटक लक्षात घेऊन कामांचे नियोजन करणे.
७. सामाजिक जागरूकता वाढवणे: पुरुष आणि समाजातील इतर गटांना महिला सहभागाचे महत्त्व समजावून सांगणे.
८. सक्षमीकरणाच्या उपाययोजना: आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या महिलांचे सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी दीर्घकालीन धोरणे तयार करणे.

७. निष्कर्ष

मनरेगा ग्रामीण महिलांसाठी आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या प्रभावी योजना आहे. नियमित उत्पन्नानुळे आर्थिक स्वावलंबन वाढते, सार्वजनिक कामांमध्ये सहभागानुळे सामाजिक प्रतिष्ठा व स्वायत्तता वाढते, तसेच स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागानुळे नेतृत्व कौशल्य विकसित होते. काही अडचणी असूनही, योजना दीर्घकालीन सामाजिक बदल घडवण्यास सक्षम आहे.

मनरेगामध्ये महिलांचा सहभाग फक्त रोजगारापुरता मर्यादित नसून, त्याचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणामही स्पष्ट दिसतो. सार्वजनिक कामांमध्ये सहभागानुळे महिलांचे स्थान समाजात सुधारते, त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत सुधारणा होते. महिलांचा समूह कामांमध्ये सहभाग, सहकार्य आणि संवाद यांमुळे स्थानिक समाजात समावेश आणि सहकार्याची भावना वाढते. हे

सक्षमीकरण केवल आर्थिक दृष्ट्या नाही तर सामाजिक आणि मानसिक दृष्ट्याही महिलांसाठी फायदेशीर ठरते.

तसेच, मनरेगाच्या माध्यमातून महिलांचे राजकीय सक्षमीकरणही साधले जाते. ग्रामसभा, स्थानिक निर्णय प्रक्रिया आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यामध्ये सक्रिय सहभागामुळे महिलांचे नेतृत्व कौशल्य विकसित होते, त्यांच्या मतांना स्थान मिळते आणि स्थानिक शासन प्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव वाढतो. या सर्व बाबींमुळे ग्रामीण समाजात लैंगिक समता, सामाजिक न्याय आणि समावेश सुनिश्चित होतो. त्यामुळे, मनरेगा ही योजना ग्रामीण महिलांच्या स्वावलंबन, सक्षमीकरण आणि सामाजिक समावेशाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा हस्तक्षेप ठरते.

८. संदर्भ

१. देशमुख, आर. (२०१८). मनरेगा आणि ग्रामीण व्यावसायिक सामाजिक परिणाम. पुणे: भारतीय समाज संशोधन संस्था. पृ. ४५-६२.

२. पाटील, एस. आणि कुलकर्णी, एम. (२०२०). महिला सक्षमीकरण व मनरेगा: ग्रामीण महाराष्ट्राचा अभ्यास. मुंबई: ग्रामीण विकास प्रकाशन. पृ. ७८-९५.

३. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२३). महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) २०२२-२३ चा वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली: भारत सरकार. <https://nrega.nic.in>

४. कौर, आर., आणि सिंग, पी. (२०१९). सामाजिक समावेशनात मनरेगाची भूमिका: ग्रामीण भारतातील पुरावा. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट, १२(३), ५५-७०.

<https://doi.org/10.1177/0973005219876543>

५. शर्मा, ए. (२०२१). मनरेगा आणि ग्रामीण सक्षमीकरण अंतर्गत डिजिटल पेमेंट यंत्रणा. नवी दिल्ली: अकादमिक प्रेस. पृ. १०१-११८.

६. जोशी, व्ही. आणि रेड्डी, टी. (२०१७). मनरेगा आणि सीमांत गटांचे आर्थिक सक्षमीकरण. हैदराबाद: ग्रामीण अभ्यास केंद्र. पृ. ३२-५०.

७. भारत सरकार. (२०२२). मनरेगा मार्गदर्शक तत्त्वे आणि सामाजिक लेखापरीक्षण चौकट. नवी दिल्ली: ग्रामीण विकास मंत्रालय. <https://nrega.nic.in/netnrega/home.aspx>
8. सिंग, के., आणि मेहता, एस. (२०१८). भारतातील मनरेगा आणि महिला सक्षमीकरण. जर्नल ऑफ सोशल इन्क्लुजन स्टडीज, 6(2), 22–39. <https://doi.org/10.1177/2345678918765432>